

Tanulmány

A FILOZÓFIA ÉS A TUDOMÁNYOK VITAINDÍTÓ

Nánay Bence

PhD, University of Antwerp, Cambridge University
bn2o6@cam.ac.uk

A filozófia és a tudományok¹ kapcsolata soha nem volt problémamentes, de az utóbbi időben egyenesen viharosnak nevezhető. Sok természettudós azt gondolja, hogy a filozófia nem vehető komolyan, mert semmibe veszi a tudományok által felfedezett empirikus tényeket; sok filozófus pedig úgy véli, hogy ezeknek az empirikus tényeknek semmi közük a filozófiához, melynek nem kell tudomást vennie a tudományokról.

Tanulmányom arról szól, hogy miért elfogadhatatlan mind a két álláspont, mind a filozófusok, mind a tudósok számára. Ehelyett azt javaslom, hogy a filozófiát tekintsük elméleti természettudománynak. Tudatában vagyok, hogy ez radikális elgondolás – mint ahogy ez egy vitaindító esetében el is várható –, de nem látok alternatívát. Ráadásul ez nem pusztán normatív javaslat arról, hogy milyen jó lenne, ha ilyen lenne a filozófia: a kortárs analitikus filozófia épp ebbe az irányba tart (bár kissé bizonytalanul).

Több kollégám és ismerősöm is felhívta a figyelmemet arra, hogy ez a cikk – és az

¹ *Tudomány* alatt, itt és a következőkben *természettudományt* értek.

álláspont, amelyet itt kifejtek – a mai magyar politikai körülmények között könnyen félreértelmezhető, elsősorban a pár hónapja „filozófus-per”-ként elhíresült ügy miatt. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez a cikk semmilyen formában nem erről az ügyről szól. Ez az írás nem aktuálpolitikai állásfoglalás, és nincs semmilyen aktuálpolitikai vetülete vagy következménye. A filozófia és a tudományok zavaros kapcsolatát szeretném tisztázni – és vitaindító szándékkal egy radikálisnak tűnő javaslatot tenni arról, hogyan érdemes megközelíteni ezt a kapcsolatot.

A filozófia halott!

A tavaly nagy port kavart *The Grand Design* című könyvben Stephen Hawking és társ szerzője a következőkkel kezdi rögtön a bevezetőt: „A filozófia halott. Nem tartott lépést a tudományok (különösen a fizika) legújabb fejleményeivel. A tudósok lettek mára a felfedezés fátylájának hordozói a világ megismerésében” (Hawking – Mlodinow, 2010, 5).

Nehéz lenne tagadni, hogy manapság a tudomány, és nem a filozófia tekinthető a világ megismerése fátylahordozójának. De

ebből nyilvánvalóan nem következik, hogy a filozófia halott lenne. A filozófusok persze felháborodtak, szétszedték Hawking könyvét, filozófiai tévedéseket kerestek benne (ez nem is volt túl nehéz – Arisztotelész például nem négy, hanem öt alapelemről beszélt). Hawking filozófiaellenessége azért is meglepő, mert az ő megközelítése, amelyet „modell-alapú realizmus”-nak hív, valójában régi tudományfilozófiai elmélet, amely az 1930-as évekbeli Bécsi Kör filozófiájától kezdve a nyolcvanas évek konstruktív empiricizmusáig (Van Fraassen, 1980) óriási figyelmet kapott a tudományfilozófiai diskurzusban.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy Hawking egy valódi és nagyon is fontos problémáról beszél, amit minden filozófusnak komolyan kellene vennie. Arisztotelész idejében azok a tudományterületek, amelyeket ma a természettudományos karon tanítanak, még mind a filozófiához tartoztak. Idővel ezek sorra leváltak, legutóbb talán a pszichológia, a XIX. század végén. A kérdés, hogy mi maradt. Illetve, van-e okunk azt gondolni, hogy előbb-utóbb semmi nem marad a filozófiából.

Amíg még tanítottam, minden kurzusomat azzal kezdtem, hogy megkérdeztem a tanítványaimat: mi értelme filozófiát tanulni és nem tudományt? Miért percepciófilozófiát és miért nem perceptuális pszichológiát vagy látástudományt például. Vagy miért biológiafilozófiát és miért nem biológiát. A válaszok leginkább a filozófia és a tudomány közötti hagyományos határvonalat hangsúlyozták: filozófia: normatív, tudomány: deskriptív, filozófia: elméleti, tudomány: empirikus, filozófia: a lehetséges, tudomány: az aktuális, filozófia: az emberről, tudomány: a világról, filozófia: nagy kérdések, tudomány: kis, szűken behatárolt kérdések, filozófia: *a*

priori, tudomány: a *posteriori*. Könnyű megmutatni, hogy ezen distinkciók egyike sem működőképes. Nincs egyszerű dolgunk, ha a filozófiát a Hawking-féle érvekkel szemben meg akarjuk védeni.

Vannak azonban olyan kérdések, amelyeket a filozófia tud megválaszolni, a tudomány nem. Egyrészt a tudományok adottnak vesznek bizonyos alapfogalmakat. A genetikusok például adottnak veszik a gén, a populációbiológusok pedig a faj fogalmát. Elfogadják egy adott definíciót, és azt nem kérdőjelezzik meg, különben az igazi tudományos munkát el sem tudnák kezdeni. De a gén vagy a faj fogalma egyáltalán nem egyértelmű. És itt jön a filozófus, aki éppen arról gondolkodik, hogy mi is a gén vagy a faj. Ezt ideális esetben – mint látni fogjuk – nem a karoszékből, minden biológiai tudás nélkül teszi, hanem éppen a genetika eredményei és módszertana alapján, de fontos hangsúlyozni, hogy ezt a fajta analízist a filozófusoknak és nem a biológusoknak kell elvégezniük.

A másik példa még fontosabb. A tudomány által a világról és önmagunkról alkotott kép, valamint a naiv, az utca embere által a világról és önmagunkról alkotott kép nagyon különböző. Az utca embere azt látja, hogy mondjuk egy asztal vagy egy szék kemény, tömör tárgy. A tudomány azt mondja, hogy atomok összessége. Az utca embere azt gondolja, hogy a szomszédja fejében gondolatok és vágyak vannak. A tudomány azt állítja, hogy sok-sok idegsejt bonyolult hálózata. Ez a kétféle kép nem kompatibilis, és a filozófia feladata az, hogy a kettő közötti kapcsolatról beszéljen: arról, hogy hogyan lehet ezt az ellentmondást feloldani, de legalábbis együtt élni vele. Lehet ezt az ellentmondást úgy is feloldani, hogy tagadjuk a naiv elképzelés létjogosultságát: nincsenek tárgyak, csak ato-

mok, nincsenek gondolatok, csak neurális kapcsolatok. De ez filozófiai, és nem tudományos nézet (neve is van: eliminativizmus). A lényeg tehát az, hogy a tudomány és a mindennapi elképzeléseink összevetése a filozófia, és nem a tudomány feladata, hiszen ezen összevetés során a tudományt kívülről kell szemlélni és összehasonlítani a mindennapi, naív elképzelésünkkel.

A filozófia tehát nem halott. Sőt, az új tudományos eredmények nem a filozófia tartományából harapnak le kicsit, hanem még több muníciót szolgáltatnak a filozófia számára. Az más kérdés, hogy ha a filozófiának a tudományt komolyan kell vennie (mert a tudomány alapfogalmait hivatott tisztázni, vagy, mert a tudomány és a mindennapi fogalmak összehasonlítását végzi), akkor nem veheti semmibe a tudomány új eredményeit.

A filozófia független a tudományoktól!

A második, széles körben elterjedt és alapvetően hibás elképzelés a filozófia és a tudományok viszonyáról az, hogy a filozófia független a tudományoktól: nem kell félnie, hogy a tudományok háttérbe szorítják, mert nem versenytársak. A filozófia ugyanis nem empirikus alapra épít, hanem pusztán szellemi, netán fogalmi alapokra.

A filozófia tanszékek tájékán sokat lehet találkozni ezzel a nézettel, amelynek persze van többé és kevésbé szalonképes verziója. A mai filozófiai élet több jeles és mindenki által elismert képviselője, például George Bealer, Ernest Sosa, Timothy Williamson és Frank Jackson is hasonló nézeteket vall. Tyler Burge egyenesen a „neuro-halandzsá” túlértékeléséről beszél (Burge, 2010). A sokat hangoztatott érv az, hogy empirikus alapokra veszélyes dolog filozófiai rendszert építeni, mert tudományos elméletek jönnek-mennek, és ha a

filozófia a tudományok alapjain állna, akkor a tudományos elméletekkel együtt a filozófiai rendszereknek is menniük kellene.

A kérdés persze az, hogy ha nem empirikus alapokra építjük a filozófiai rendszert, akkor mire. Több megoldás is ajánlkozik, de egyik sem tekinthető különösebben ígéretesnek. Az ötvenes-hatvanas években sokan a nyelv vizsgálatára alapozták a filozófiát. Az elképzelés az volt, hogy akkor érthetünk meg valami fontosat a világból, ha odafigyelünk arra, hogyan beszélünk a világról. Emiatt a XX. század második felének analitikus filozófiája (a nem analitikus, „kontinentális” filozófia még inkább) nagy részben a természetes nyelv elemzésén alapult (és mind a mai napig jelennek meg nagy cikkek fontos filozófiai folyóiratokban, amelyek ezt a módszertant használják).

Ez a filozófiafelfogás tehát explicit vagy implicit módon feltételezi, hogy a nyelv pontosan tükrözi a valóságot, azaz a nyelv pont ott és csak ott tesz distinkciókat, ahol a valóságban distinkciók vannak. Ez a feltételezés azonban hamis. A nyelv azért evolválódott, hogy az esetek *nagy részében, körülbelül* helyesen reprezentálja a világot. Nem azért, hogy az esetek *összességében, pontosan* reprezentálja azt. Ha tehát valaki a nyelv elemzésének segítségével próbál megérteni valamit a világból, ez azt jelenti, hogy egy, a világot általában, de nem mindig, körülbelül, de nem pontosan reprezentáló rendszer segítségével próbálja megérteni azt, amit ez a rendszer reprezentál. Ennél azért kell, hogy legyen közvetlenebb módja a valóság felderítésének.

Akik a filozófia és a tudomány függetlenségét hangsúlyozzák, nem mind támaszkodnak a természetes nyelv elemzésére. Sokan úgy vélik, hogy intuíciónkra kell inkább hagyatkoznunk. Ezzel az elképzeléssel is sok problé-

ma van. Az első: nem világos, miért érdekes az, hogy egy filozófusnak milyen intuícói vannak? Lehet, hogy ez a filozófus rettenetes gyerekkori traumái miatt teljesen más intuíciókkal rendelkezik, mint bárki más.

Az intuíció-alapú filozofálás több képviselője ezen a ponton radikális lépésre szánta el magát: ne a *saját* intuíciónkra építsük a filozófiai rendszereket, hanem *mindenki* intuíciójára. Hogyan lehet ezt elérni: töltsünk ki kérdőíveket az utca emberével arról, mik az intuícói a különböző filozófiai problémákról. Ez a mozgalom, amit „kísérleti filozófiának” neveznek, alig pár éves, de egyre elterjedtebb, és nagy felfordulást okozott a filozófia világában. De a lényeg számunkra az, hogy ez a megközelítés ugyanúgy az intuíciónkra épít, mint a naivabb, karosszékből való filozofálás – csak éppen a szociálpszichológiából ellesett módszerekkel gyűjti ezeket az intuíciókat.

A probléma az, hogy akármilyen intuícóra építeni nem ajánlatos – sem a sajátunkra, sem több ezer emberére. Vegyünk például egy fontos intuíciót, amelyet biztos, hogy az emberek elsöprő többsége igaznak tart: ha egy átlászo folyadékot összeöntünk egy másik átlászo folyadékkal, átlászo folyadékot kapunk. Ez az intuíció, bár az emberek túlnyomó többsége igaznak tartja, persze hamis, mint ahogy ezt mindenki tudja, aki aperitifnek szeret pastis-t inni: ha a pastis-ra vizet öntünk, egyáltalán nem átlászo folyadékot kapunk (ugyanaz igaz az ouzora és a rakira is). Semmi okunk azt gondolni, hogy intuíciónk megbízhatóak lennének (lásd még: Dennett, 2005).

De talán az a probléma, hogy a folyadékok keveredése túlságosan tudományos kérdés, és ezért akadoznak intuíciónk, és filozofikusabb kérdésekről megbízhatóbb intuíciókkal rendelkezünk? Sajnos, nem. Nézzünk

egy másik intuíciót, ez esetben a percepcióról: a látómező minden pontját látjuk: ha valami érdekes történik a látómezőn, azt észreveszünk. Nos, ez sem igaz, mint azt az inattencionális vakságról szóló kísérletek sora bizonyította. Ahogy több mint száz éve Bálint Rezső (1874–1929) magyar neurológus és pszichológus (akiről a Bálint-szindrómát elneveztek) írta, „jól ismert jelenség, hogy semmit nem veszünk észre abból, ami körülöttünk történik, ha belefeledkezünk valamibe: ha a figyelmünket olyannyira csak egy dologra összpontosítjuk, hogy nem látjuk azokat a tárgyakat, amelyek a látómező periferiáján helyezkednek el, bár ezekről a tárgyakról visszaverődő fénysugarakat ugyanúgy feldolgozza az agykérgünk, mint bármely más látott tárgy esetében (Bálint, 1909). Ennek a jelenségnek ma már óriási irodalma van (lásd például Simmons – Chabris, 1999). Intuíciónk a percepcióról ugyancsak megbízhatatlanok.

De még a morális intuíciónk is megbízhatatlanok. Egy híres kísérletben a pszichológusok azt vizsgálták, hogy a kísérleti alanyok morális intuícói miként változnak, ha különböző paramétereket változtatnak (Schnall et al., 2008). A kísérleti alanyoknak aszerint kellett történeteket osztályozniuk, hogy ami bennük történik, morálisan mennyire jó vagy rossz. Mint kiderült, igen erős korreláció van a morális intuíció és aközött, hogy mennyire tiszta a kísérleti szoba, hogy találtunk-e pénzérmét az asztalon, hogy mosott-e kezét a kísérleti alany stb. Ha intuíciónk attól függenek, hogy mostunk-e kezét, vagy hogy vannak-e pizzamaradványok az asztal alatt, akkor igazán semmi okunk megbízni bennük.

Ha viszont sem a nyelv elemzésére, sem az intuíciónkra (sajátunkra vagy sok ezer emberére) nem tanácsos filozófiai rendszert építeni, akkor miből induljon ki a filozófia?

Az én válaszom: nincs más alternatíva: csak a tudományból indulhat ki (Nánay, 2010).

Filozófia mint elméleti (természet)tudomány

Ha nem akarjuk a filozófiát megbízhatatlan intuíciókra építeni, ugyanakkor el akarjuk kerülni a filozófia Hawking által lebegtetett halálát, nem marad sok választásunk: egyfelől a filozófiának a tudomány eredményein kell alapulnia, másfelől nem lehet azonos a tudománnyal. Ez, amennyire látom, csak egy lehetőségét hagy a filozófia számára: *a filozófiát elméleti tudománynak kell tekintenünk.*

A filozófiának a tudomány eredményeiből kell kiindulnia, de ezeket az eredményeket egy leírási szinttel feljebb kell leírnia, mint a tudomány teszi. A filozófiának tehát úgy kellene viszonyulnia a tudományokhoz, mint az elméleti biológiának a biológiához. Az elmefilozófiát tehát mint elméleti kognitív tudományt, a percepciófilozófiát pedig mint elméleti perceptuális pszichológiát kellene kezelni: a filozófia kontinuus a tudományokkal (lásd erről Quine, 1969 klasszikus érvét).

Mindez talán elfogadhatóbbnak tűnik az elmefilozófia és a percepciófilozófia esetében (Nánay, megjelenőben), de miként gondolkozunk a hagyományosan a tudományokhoz nem kapcsolódó filozófiai területekről, mint például a metafizika, az etika, a politikai filozófia vagy az esztétika? Vegyük ezeket sorra. A metafizikának komolyan kell vennie (több metafizikus az utóbbi években komolyan is veszi) a modern fizika eredményeit – a múlt évtized talán legnagyobb hatású metafizikai könyve (Maudlin, 2007) már címében is hirdeti ezt a hozzáállást. Az etikai és politikafilozófiai állításokat pedig viszonylag régóta kapcsolatba hozták a szociálpszichológiával.

Az esztétika különösen érdekes eset, mert talán ez az a filozófiai diszciplína, amely a leg-

kevésbé akar tudomást venni a tudományokról. Ám jobban megvizsgálva a nagy esztétikai kérdések túlnyomó többsége az elméről szól: arról, miként fogadjuk be a műalkotásokat, arról, hogy milyen mentális állapot az „esztétikai élmény”, hogy mi a különbség aközött, ha valamit szépnek, illetve csúnyának látunk, vagy például hogy milyen érzelmi állapot a katarzis. Ezek valójában mind az elmefilozófia (pontosabban a percepciófilozófia) hatáskörébe tartozó kérdések, és ezért tanácsos a kognitív tudományra támaszkodva választakat keresni. Amikor Alexander Baumgarten 1750-ben megalkotta az esztétika kifejezést, és megalapozta ezt a diszciplínát, az esztétikát mint az érzéki kogníció tudományát (*scientia cognitionis sensitivae*) határozta meg. Bár ma mást értünk tudománnyon, mint Baumgarten korában, ez a definíció mindmáig helytálló.

Nem azt javaslom, hogy a filozófusok napjaikat kutatólaborokban töltsék (bár néha az sem árt). Továbbra is filozófáljanak csak a kávézóknak. De ahelyett (pontosabban: amellett), hogy más filozófusokat olvasnának, tudományos folyóiratokat is kellene olvasniuk – viszonylag, sőt, meglepően sokan amúgy is ezt teszik évek, ha nem évtizedek óta.

Tisztában vagyok azzal, hogy a filozófia mint elméleti (természet)tudomány víziója radikális elképzelés, és a filozófusok talán nyolcvan százaléka felháborítónak, örültnek és pozitivistának tartja. De egy generációval ezelőtt még a filozófusok 99 százaléka tartotta volna felháborítónak, örültnek és pozitivistának. Időközben felnőtt egy filozófusgeneráció, amely(nek egy része) számára természetes, hogy minden héten megnézze, van-e valami érdekes a *Science*-ben vagy a *Nature*-ben. Ezt a filozófusgenerációt nehéz lesz rávenni arra, hogy inkább az intuícióira hallgasson, mint a tudomány eredményeire.

IRODALOM

- Bálint Rezső (1909): Seelenlahmung des 'Schauens', optische Ataxie, räumliche Störung der Aufmerksamkeit. *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*. 25, 51–81. DOI: 10.1159/000210464 (angol fordítás: Bálint Rudolph – Harvey Monika (1995) *Cognitive Neuropsychology*. 12, 3, 265–281. DOI:10.1080/02643299508251999)
- Burge, Tyler (2010): A Real Science of Mind. *New York Times*. 19 December 2010. • <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2010/12/19/a-real-science-of-mind/>
- Dennett, Daniel C. (2005): *Sweet Dreams*. MIT Press, Cambridge, MA
- Hawking, Stephen – Mlodinow, Leonard (2010): *The Grand Design*. Random House, London; (magyarul: A nagy terv, Akkord, Budapest 2011)
- Maudlin, Tim (2007): *Metaphysics within Physics*. Oxford University Press, Oxford
- Nánay Bence (2010): A Modal Theory of Function. *Journal of Philosophy*. 107, 8, 412–431. <http://philpapers.org/rec/NANAMT>
- Nánay Bence (megjelenőben) *Perception, Action, and What's in between*. Oxford University Press, Oxford
- Quine, Willard Van Orman (1969) Epistemology Naturalized. In: Quine, Willard Van Orman: *Ontological Relativity and Other Essays*. Columbia University Press, New York
- Schnall, Simone – Benton, J. – Harvey, S. (2008): With a Clean Conscience. Cleanliness Reduces the Severity of Moral Judgments. *Psychological Science*. 19, 1219–1222. <http://www.psy.plymouth.ac.uk/research/ece/publications/pdf/Clean-Conscience.pdf>
- Simmons, Daniel J. – Chabris, Christopher F. (1999): Gorillas in Our Midst: Sustained Inattentional Blindness for Dynamic Events. *Perception*. 2, 1059–1074. • http://www.cnbc.cmu.edu/~behrmann/dlpapers/Simons_Chabris.pdf
- Van Fraassen, Bas (1980): *The Scientific Image*. Oxford University Press, Oxford

AZ ANTIPOZITIVIZMUS ÁRAMÁBAN*

A BÖHM-ISKOLA ÉS A LUKÁCS-KÖR A SZÁZADELŐN

Percz László

az MTA doktora, egyetemi tanár,
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
szerkesztő, *Magyar Tudomány*
perczl@hotmail.com

„Fejtegetéseinknek erről a pontjáról immár világos képet alkothatunk magunknak Böhmnek és az erdélyi iskolának értéktudományi jelentőségéről. Az értékelő tudat fejlődési stádiumainak feltárása és a köztük lévő összefüggés tisztázása, az önérték fogalmának felismerése és az értékelés gerincfogalmává avatása épp oly maradandó érdem, mint az egyes értéktípusok természetének elemzésében elért eredményeik.”

Kibédi Varga Sándor (1980, 65.)

„Azt mondhatnám talán, hogy egy bizonyos normativizmus jellemzi etikai és esztétikai meggyőződéseinket – de nem az akadémikusság szabálykövetelése –, világnézetünkben pedig egy metafizikára törekvő idealizmus, mely azonban semmitől sem áll távolabb, mint a pozitív vallások ama bizonyos kényszerült idealizmusától.”

Mannheim Károly (1980, 188.)

•

Kibédi Varga Sándor, bár az egyik tanítvány tanítványaként maga is a Böhm-iskola kései

követőjének számít, az utókor perspektívájából veszi szemügyre és a történész módszereivel vizsgálja meg tárgyát: az „erdélyi” és a badeni iskolát párhuzamba állító, 1939-es előadásában méltatja így Böhm Károlynak és tanítványainak értéktudományi munkásságát. Mannheim Károly viszont a korabeli résztvevő hangján szólal meg és a programalkotó társ jogán beszél a maga szellemi közösségéről: a Lukács-kör intézményesítési kísérletének, a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának második szemeszterén, 1917 őszén elhangzott programelőadásában fogalmazza meg ekképpen a „vasárnapos” közösség idealista-metafizikus világnézeti törekvéseit.

Minket most éppen az érdekel, ami a két képben közös: a szellemtudományos axiológia és az etikai idealizmus határozott antipozitivistá tendenciája. Előadásunk tárgya tehát: a századelő Böhm-iskolájának és Lukács-körének szerepe az antipozitivisták korérzékelés meghonosításában.

A gondolat, meglehet, elsőre talán mehökkentőnek tűnik, törekedni fogunk azonban érvelni mellette. Együtt emlegetni Böhm Károlyt és Lukács Györgyöt, és párhuzamba állítani egymással a tanítványaikat, ugye,

* Ez az esszé eredetileg a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Filozófia szekciójának nyitóelőadásaként hangzott el, Kolozsvárt, 2011. augusztus 23-án.